

Győri Lukrécia¹⁰ – Nagy Imre¹¹

Az idegenforgalom szerepe Vajdaság/Szerbia vidékfejlesztésében¹²

A tanulmány az idegenforgalom növekvő szerepét és hatását kívánja bemutatni a Vajdaság vidéki tereinek, perifériáinak és belső perifériáinak fejlődésében, a helyi erőforrásokra támaszkodva, de alkalmazva a legújabb idegenforgalmi technikákat, módszereket. A turizmusfejlesztés hatásaként bekövetkező vidékfejlesztés céljaként megfogalmazódik a szegénység csökkentése, a széles körű, kiegyensúlyozott fejlődés és fejlesztés, a munkahelyteremtés, a városból vidékre történő visszatérés és migráció serkentése. Ide tartozik a helyi termékek szerepének felértékelődése, a helyi termelők és vendéglátók szoros együttműködése az élelmiszerlánc zárt körű felhasználásában, beleértve az élelmiszer-biztonság igényét is. A tanulmány utalni kíván továbbá a vidéken már jelen levő idegenforgalmi ágazatok (vadászat, bor- és gasztroturizmus, gyógyturizmus stb.) egymást kiegészítő, komplementer jellegének fontosságára.

Kulcsszavak: Vajdaság, vidékfejlesztés, rurális terek, idegenforgalom

JEL kód: P25, Z32

The role of tourism in the rural development of Vojvodina

The study aims to demonstrate the growing role and impact of tourism in the development of the rural areas, peripheries and inner peripheries of Vojvodina, relying on local resources but applying the latest tourism techniques and methods. The goal of rural development as a result of tourism development is to reduce poverty, to stimulate broad, balanced development and development, job creation, return from the city to the countryside, and migration. This includes the appreciation of the role of local products, the close cooperation of local producers and caterers in the closed use of the food chain, including the need for food safety. The study also wants to point out the importance of the complementary nature of the tourism sectors already present in the countryside (hunting, wine and gastro tourism, balneo tourism, etc.).

In the first part of the analysis, it refers to the place of tourism in Vojvodina in the overall structure of tourism in the regions of Serbia, the main sectors and destinations of rural tourism, and the receptiveness of tourism, accommodation capacity, and the recent results of the sector. In the second part, we describe the most important directions and guidelines of the various national and regional strategies and international project concepts regarding the development of the sector. Some of the ideas of the outline of the latest such development program were also presented in this context.

Keywords: Vojvodina, rural development, rural areas, tourism

JEL code: P25, Z32

<https://doi.org/10.32976/stratfuz.2023.24>

¹⁰ Újvidéki Egyetem, PhD, egyetemi tanár

⁷ Újvidéki Egyetem, PhD, egyetemi tanár, az Eötvös Lóránd Kutató Hálózat keretében működő pécsi székhelyű KRTK külső munkatársa

⁸ A kutatás a „Geopolitikai folyamatok és térképzetek Közép-Európában: Államok, határok, integráció és területi fejlődés” című, 134903. számú OTKA-projekt keretében, az NKFI Alap K_20 programjának támogatásával valósult meg.

Bevezető

Szerbia megkésett rendszerváltását és geopolitikai változását követően az európai terület- és vidékfejlesztési modellre történő hosszán tartó átállási folyamat 2000 óta tart. A terület- és azzal együtt a vidékfejlesztéssel nem csupán a mezőgazdaság lényeges változása indult el, hanem egy olyan komplex tevékenység, amelynek a végső célja a vidéki települések fejlődése, felzárkózása, illetve a vidéknek a társadalomban betöltött funkciói ellátására való képesség elsajátítása. Ez a folyamat ma magában foglalja a tanyák, a falvak és a kisvárosok fejlesztését, beleértve a vidéki térségekben folytatott gazdasági (nem csak mezőgazdasági) tevékenységeket, a foglalkoztatási és kereseti viszonyok javítását, a szociális politikát, a települési és termelői infrastruktúrát, az élő és épített környezet értékeinek megóvását, valamint a vidéki közösségek fejlesztését és kezdeményező-készségét is (Gašić et al. 2015). A vidékfejlesztés céljaként így fogalmazódik meg a szegénység csökkentésének, a széles körű, kiegyensúlyozott fejlesztésnek és az élelmiszer-biztonság megerősítésének az igénye (Gašić et al. 2015).

Az EU regionális és vidékpolitikájának kezdeményezése során a vidék fejlesztésében a mezőgazdaságon kívüli tevékenységek között a turizmus is a gazdasági diverzifikáció eszköze és olyan foglalkoztatási motorjának bizonyulhat, amely multiplikátor hatással van a vidékfejlesztéshez hozzájáruló egyéb ágazatokra is.

Egyre gyakrabban a falvak, tanyák, folyóparti vagy hegyvidéki második lakások települései a fizetőképes és visszatérni vágyó városi lakosságot vonzzák a helyi közösségek életébe. Külföldi szerzők kiemelik, hogy a vidéki turisztikai fejlesztések kiemelt célja a különböző információk összekötése a potenciális célközönség fejében egy adott földrajzi területtel, továbbá a turistaszezon hosszának megnyújtása. Mindez a gyakorlatban azt is jelentheti, hogy a vidéki turizmust illetően annak szervezői az adott régióról igyekeznek többletinformációt átadni a vendégeknek, egy kitolt időszak során (Kovács 2020). Emellett, mivel a vidéki turizmus a vidéki élmény teljességének, általános és egyedi elemek kellően strukturált, a természetességen és a tradíciókon alapuló diverzifikált kínálata, egyben a helyi turisztikai fejlesztések alapja lehet, amely magába foglalja a helyi tradíciókra épülő termékek előállítását, bemutatását és kereskedelmét is. Amennyiben ezek a termékek jelentősebb hozzáadott értékkel is bírnak, azok növelhetik a falvak turisztikai vonzerejét (Dávid, 2010; Szöllösi et al. 2014). Külföldi példákkal bizonyítható (vidéki Ausztria, Mexikó, Románia stb.), hogy a helyi gazdaságok bevételeiben kiemelt jelentőséggel bír a helyi termékek értékesítése, illetve az ehhez gondolatilag igen erősen kötődő vidékturizmus jelenléte (Mezei et al. 2018; Ibanescu et al. 2018; <https://www.unwto.org/world-tourism-day-2020/tourism-and-rural-development-technical-note>).

A vidéki turizmus fejlesztése a vidéki lakosság városi központokba vándorlása miatti elnéptelenedéssel kapcsolatos gazdasági kérdések megoldását is megcélozza, egyben törekszik az életkörülmények javítására, a környezet védelmére, a rekreációs tényezők fejlesztésére, a munkaképes lakosság stabilitásának növelésére és a városból vidékre történő migráció serkentésére (Gašić et al. 2015).

Az Egyesült Nemzetek Szervezetének WTO¹³-ajánlásai is hangsúlyozzák a turizmus stratégiai jelentőségét a vidékfejlesztésben, annak olyan ágazattá alakítását, amely a vidéki közösségek javára és jólétéért tisztességes, befogadó, ellenálló és fenntartható ágazatot épít úgy, hogy alkalmazza már az innováció, a technológia és a digitalizáció adta lehetőségeket (IQS-EDU).

A Vajdaság Autonóm Tartomány, Szerbia északi régiója idegenforgalmának rövid helyzetképe

Szerbia vidéki területét a természeti erőforrások nagy koncentrációja jellemzi, mint például a mezőgazdasági területek, erdők, víz, megőrzött ökoszisztémákkal és biológiai sokféleséggel. A

¹³ World Tourist Organization.

kulturális erőforrások gazdagsága, valamint az itt élő emberek megőrzött hagyományai e területek egyik előnye (Cvijanović et al. 2016).

A Vajdaság Autonóm Tartomány Szerbia idegenforgalmában csupán 15%-kal szerepel (1. táblázat). Körzetekre lebontva, a turisták száma és a vendégéjszakák tekintetében a Dél-bácskai és az Észak-bácskai körzet idegenforgalmi kínálata ért el legjobb eredményt (2. táblázat). Ehhez nagymértékben hozzájárul Újvidék (Novi Sad) mint városi desztináció és a vonzáskörzetéhez tartozó Tarcal-hegység (Fruška gora) a kimagasló kulturális, szakrális épített örökségével (pl. Karlóca város kultúrtörténeti emlékei, Fruška gora-i kolostorok), szőlészeti és borászati hagyományával és a redneki (Vrdnik) gyógyfürdő által kínált spa- és wellnessturizmusával. Észak-Bácskát Szabadka városi desztinációja, szecessziós épített kultúröröksége, gazdag rendezvényturisztikai kínálata (például a Desiré fesztivál), Palicsfürdő rekreációs és szórakozási lehetőségei, valamint a ramsari egyezményvel védett Ludasi-tó madárrezervátuma és ökoturisztikai kínálata teszi vonzóvá. Ehhez a desztinációhoz tartoznak még a Tisza mente ez idáig nem kellő mértékben hasznosított idegenforgalmi adottságai is (Magyarkanizsa, Zenta, Törökkanizsa). A Bánság területe védett ökoturisztikai látványosságot (Verseci-hegy, Delibláti-homokpuszta, a Temes völgye, túzokrezervátum, a Béga folyó völgye) és számos kultúrtörténeti vonzerőt rejtget (kastélyok, kúriák).

1. táblázat: A Vajdaság részvétele Szerbia idegenforgalmában, 2020

Table 1: Vojvodina's participation in tourism in Serbia, 2020

Régió	Turisták száma (fő)			Vendégéjszakák száma			Vendégéjszakák átlaga	
	összes	hazai	külföldi	összes	hazai	külföldi	hazai	külföldi
Belgrádi régió	330 897	101 633	229 264	928 233	330 530	597 703	3,3	2,6
<i>Vajdaság</i>	<i>268 805</i>	<i>197 468</i>	<i>71 337</i>	<i>764 948</i>	<i>587 983</i>	<i>177 045</i>	<i>3,0</i>	<i>2,5</i>
Sumadija és Nyugat-Szerbia	824 358	735 903	88 455	2 979 581	2 645 221	334 360	3,6	3,8
Dél- és Kelet-Szerbia	395 961	339 306	56 655	1 528 528	1 373 078	155 450	4,0	2,7
Szerbia összesen	1 820 021	1 374 310	445 711	6 201 290	4 936 732	1 264 558	3,6	2,8

Forrás: RZS1-Köztársasági Statisztikai Hivatal, Régiók, 2020

Intő jel, hogy a vendégéjszakák száma a Vajdaságban (2016–2020) folyamatosan csökkenő tendenciát mutat, és a 2019-ben jegyzett 1 384 344 vendégéjszakához viszonyítva 2020-ban 764 948 vendégéjszakára csökkent (RZS2, Statistical Yearbook RS, 2022).

A Vajdaság területén a 2011–2021-es időszakban összességében jelentősen nőttek a szálláskapacitások. A szálláshelyek száma 27%-kal, a szabad szobáké (fizetővendég) 110%-kal, míg az összes férőhely csaknem 92%-os növekedést könyvelhetett el.

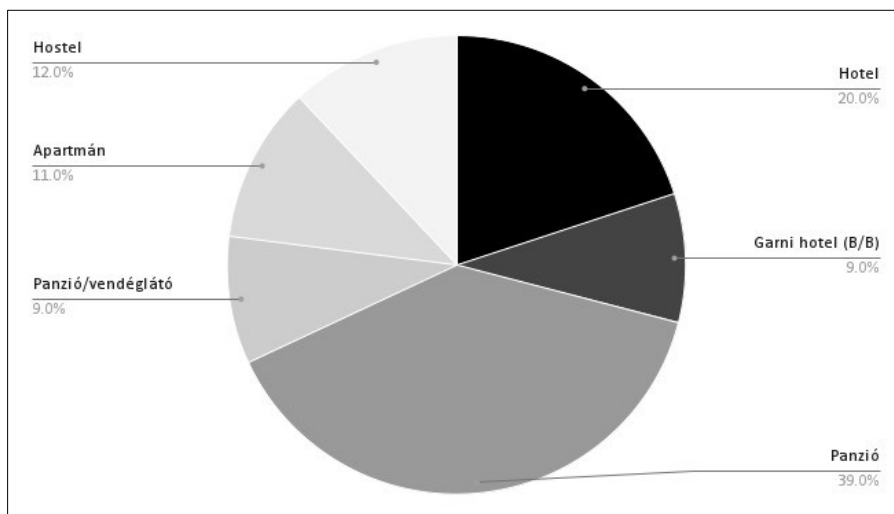
2. táblázat: A Vajdasági körzetek idegenforgalmi adatai, 2020

Table 2: Tourism data of Vojvodina region, 2020

Régiók	Turisták száma (fő)			Vendégéjszakák száma			Vendégéjszakák átlaga	
	Összesen	Hazai	Külföldi	Összesen	Hazai	Külföldi	Hazai	Külföldi
Nyugat-Bácska	13 178	11 376	1802	54 296	49 548	4748	4,4	2,6
Dél-Bánát	17 990	14 530	3460	66 246	50 325	15 921	3,3	4,6
Dél-Bácska	90 921	53 487	37 434	215 661	125 289	90 372	2,3	2,4
Észak-Bánát	19 846	17 484	2 302	90 908	83 392	7 516	2,3	2,4
Észak-Bácska	54 053	41 918	12 135	133 054	108 322	24 732	2,6	2,0
Közép-Bánát	10 904	8 802	2102	40 275	31 288	8 987	3,6	4,3
Szerémség	61 913	49 811	12 102	164 508	139 739	24 769	2,8	2,0
Vajdaság összesen	268 805	197 468	71 337	764 948	587 903	177 045	3,0	2,5

Forrás: RZS1- Köztársasági Statisztikai Hivatal, Régiók, 2020

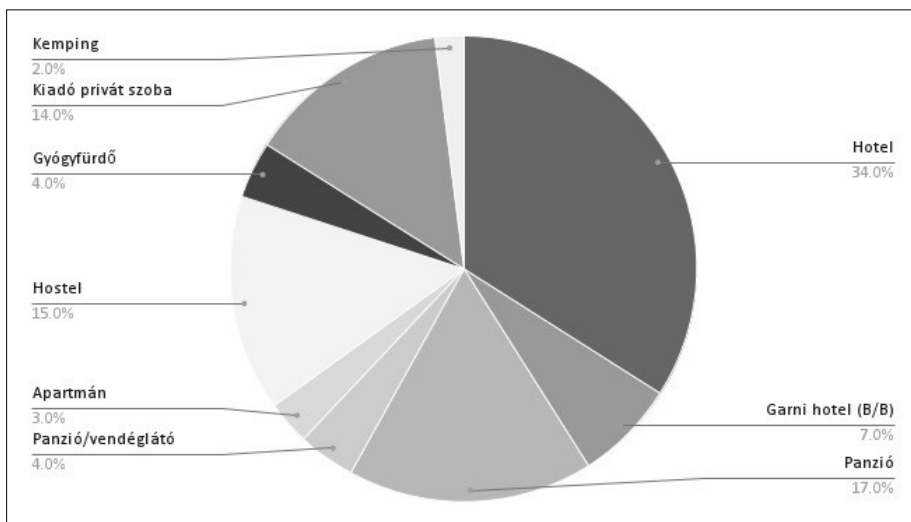
A kereskedelmi szálláshelyek szálláskapacitásai típus és kategória tekintetében a 2011-ben nyilvántartott adatokhoz viszonyítva 2020-ban a szállodák, valamint a panziók és motelek számát illetően csökkentek (1. ábra), míg a szálláshelyek és garniszállodák¹⁴ száma nőtt, a hostelek száma pedig a 2011-es 4-ről 2021-re 32-re emelkedett (RZS2, Statistical Yearbook RS, 2022).

1. ábra: A Vajdaság AT szállástípusainak szerkezeti eloszlása %-ban, 2021
 Fig. 1: Structural distribution of accommodation types in Vojvodina AT in %, 2021
 Forrás: RZS2, Statistical Yearbook RS, 2022

A szállodai szobaszám a kereskedelmi szálláshelyek összvendégszobaszámának legnagyobb részét képezte 2021-ben (a teljes szám 34%-a), bár ez a kategória 2011-hez képest 22,75%-os csökkenést mutat. A panziók és motelek kategóriájában is lényegesen csökkent a vendégszobák száma. Ezzel szemben jelentős növekedést jegyeztek az üdülőhelyek (183%), a garniszállodák (142%), a gyógyfürdők (287%), valamint a magánházak rendelkezésre álló szobáinak száma tekintetében.

¹⁴ Kisebb szálloda, szállás reggelivel.

2. ábra: A rendelkezésre álló szobák száma szálláshelytípusok szerint %-ban, 2021-ben

Fig. 2: The number of available rooms by type of accommodation in %, in 2021

Forrás: RZS2, Statistical Yearbook RS, 2022

A kereskedelmi szálláshelyek férőhelyeinek száma 7,6%-kal nőtt a 2011–2021 közötti időszakban, de a férőhelytípusok szerkezetén belül több eltérő változás tapasztalható. Az összes férőhelyszám 32%-ában a szállodák dominálnak, 2011-hez képest azonban a számuk 42%-kal alacsonyabb, hasonlóan a vendégházak és motelek férőhelyeinek számához.

A panziók a második helyen állnak, és minden paraméterben növekedést könyvelhettek el, így az elmúlt nyolc évben 15,7%-kal nőtt a férőhelyeik száma is. A harmadik helyen a hosteltek állnak az összes férőhelyszám 18%-ával a Vajdaság területén, 675%-os növekedést jegyezve.

3. táblázat: A kereskedelmi szálláshelyek típusok szerinti férőhelyszám-eloszlása a Vajdaságban 2021-ben

Table 3: Distribution of the number of beds by type of commercial accommodation in Vojvodina, in 2021

Hotelek	Panziók	Hostelek	Magán-szálláshelyek	Garnihotelek	Vendéglátóipar szálláshelyekkel	Turista-apartmanok	Magán-házak / lakások
32%	19%	18%	14%	7%	4%	4%	2%

Forrás: RZS2, Statistical Yearbook RS, 2022

A szálláskapacitások legnagyobb növekedése a szerémségi régióban volt tapasztalható (40,5%), a dél-bánati régióban viszont mérséklődött a férőhelyek száma, az összes többi régió pozitív eredményt ért el e mutató szerint. A Dél-bácskai körzetben ez a paraméter nem változott.

A jelenlegi férőhely szerinti szálláskapacitások területi megoszlásában 2021-ben a Dél-bácskai körzet (46%) csaknem a felét mondhatja magáénak, míg az észak-bácskai, a dél-bánati és a szerémségi területek csupán 12-12%-kal szerepelnek. Közép-Bánát (5%), Nyugat-Bácska (6%) és Észak-Bánát (7%) lényegesen alacsonyabb értékekkel képviseltetik magukat.

A szálláshelyek kihasználtsága is folyamatos növekedést mutat, a 2011-es 9,6%-ról 2021-re 16,3%-ra emelkedett. A szálláshely-kapacitás kihasználtsága 2021-ben a legnagyobb mértékben a dél-bánati régióban nőtt, 4,3%-os kihasználtságról 14,3%-ra emelkedett. A szálláshely-

kapacitás kihasználtsága 2021-ben a legmagasabb az észak-bánáti régióban (25,8%), míg a legalacsonyabb a dél-bácskai régióban volt (12,8%).

A Vajdaság területén a 2011–2021-es időszakban jelentősen nőttek a szálláskapacitások. A szálláshelyek száma 27%-kal, a szobáké (fizetővendég) 110%-kal, míg az összes férőhely csaknem 92%-os növekedést könyvelhetett el.

A Vajdaság AT-ban 2021-ben a szolgáltatóiparban és a kereskedelemben dolgozók száma 103.828 fő volt, a vendéglátóiparban foglalkoztatottak száma pedig 16.592 fő. Fő ismérv továbbra is a szezonális, az alacsony szakképesítés, az idénymunka szerződés, gyors fluktuáció, motiváció hiánya és a fekete piac jelenléte.

A 2021-es évben Vajdaság AT területén az idegenforgalomból származó bevétel 751.8 millió euró volt (a Szerbiai 1,59 milliárd euró forgalomból) ami 55,6%-kal nagyobb az előző évihez képest. Ennek a bevételnek nagy része a városok idegenforgalmából illetve más, a nem tradicionálisan vidéki turizmus ágazatai keretében valósult meg (étel-ital 58,6%, alkoholos és üdítőitalok 26,8%, vendégéjszakák 12,9%) (RZS2).

A vidéki turizmus térségfejlesztést generáló hatása

Vajdaság vidéki térségeinek definiálása tekintetében hangsúlyozni szükséges, hogy Szerbia Köztársasági Statisztikai Intézete 1981-től, vagyis az 1991-es, a 2002-es és a 2011-es népszámláláskor a településtípus meghatározásánál adminisztratív kritériumot alkalmaz, amely szerint a településeket „városokra”, illetve „egyéb” kategóriájú településekre osztja. Az OECD meghatározása szerint a helyi közigazgatási egységek szintjén (LAU 2) a 150 lakos/négyzetkilométer alatti népsűrűségű települések számítanak vidékinek (OECD 1994). A két módszertan alapján a város-vidék szerkezet a 4. táblázat alapján követhető.

4. táblázat: Szerbia városi és vidéki területei az adminisztratív és OECD-kritériumok alapján

Table 4: Urban and rural areas in Serbia using administrative and OECD criteria

	2002				2011			
	Település	%	Népség	%	Település	%	Népség	%
Adminisztratív kritérium								
Vidék	4529	96,2	3 279 522	43,7	4528	96,2	2 914 990	40,6
Város	177	3,8	4 218 379	56,3	181	3,8	4 271 872	59,4
OECD-kritérium								
Vidék	3904	83,0	4 161 660	55,5	4132	87,7	3 137 432	43,7
Város	802	17,0	3 336 341	44,5	577	12,3	4 049 430	56,3

Forrás: Martinović–Ratkaj 2015

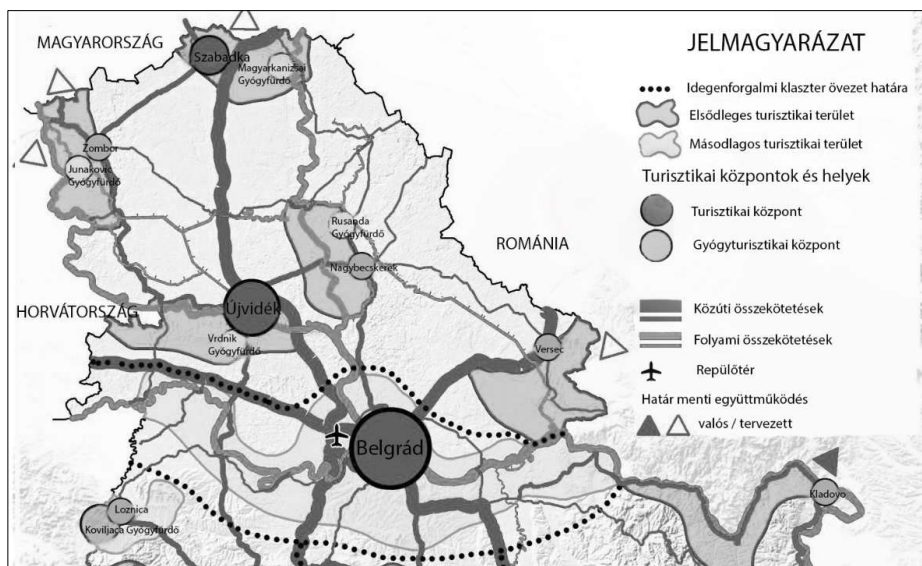
A Vajdaságban a vidék idegenforgalmának alapját a kulturális örökség és azok mutatói, a multietnicitás (szerb, magyar, szlovák, román, rutén stb.), az ebből származó multikulturalizmus és a multikonfessionalizmus képezi. A térséget számos multikulturális rendezvény, verseny, hagyományörző múzeumi kiállítás, a nemzeti örökségek és a folklór gazdagsága – szokások és hagyományok –, a tarka népviselet (Doroszló, Gombos, Bácskertes, a szlovák falvak), a nyelvjárások, a kézművesség, a kulturális intézmények tevékenysége (pl. az antalfalvi/kovačicai naiv festők műhelyei) teszi vonzóvá. A vidék idegenforgalmának színpalettáját közvetett vagy közvetlen módon a változatos agrártáj adottságai (pipacsos búzamezők, virágzó gyümölcsösök, tölgyesek, festői folyópartok), a természeti értékek (a Duna, a Tisza vagy a Száva folyó völgyében megtalálható védett területek) és a táji változatosság (Tarcál-dombvidék és annak gyümölcs-, szőlő- és borvidékei, a Verseci-hegység, a szerémségi tölgyesek) is tarkítják. Vonzó továbbá a borászat és a gasztrokülönlegességek kínálata (Karlóca, Szabadka, Duna mente), a vadászterületek idegenforgalmi kínálata (Bácskában kiemelkedő vadászterületnek számítanak a Topolya, Szabadka és Újvidék községbeli vadászterületek, Karadordevo környéke, a szerémségi

Kučine, a Bosut-erdő, Vranjak és a Száva menti vadászterületek, Bánátban az Alsó-Duna menti vadászterület és a Delibláti-homokhátnál található vadászterületek).

Ebben a környezetben megfigyelhetők a Pannon-síkságot jellemző falusi települések eredeti megmaradt jegyei, a szállások, tanyak helyenként éledező vendégforgalma. Véleményünk szerint a természeti örökség, a természeti értékek és a rekreatív adottságok, az ökoturizmus elemei, a vadászati, a szárnyát bontogató gyógy- és wellnesssturizmus komplementer tartozékai a vidéki desztinációk kínálatának.

A szerbiai idegenforgalmi fejlesztési dokumentumok vajdasági vidéki környezetre vonatkozó irányvonalai

A szerbiai területfejlesztési tervdokumentumok – Szerbia Köztársaság Területrendezési Terve (*Sl. glasnik RS br. 13/96*), Szerbia idegenforgalmi stratégiája a 2016–2025-ös időszakra vonatkozóan (*Sl. glasnik RS br. 98 od 8. dec 2016*) – fejlesztési célterületekként a szerbiai idegenforgalmi régiók sorában kiemelten kezelték a Vajdaság valamennyi idegenforgalmi régióját, mint például a Szabadka és a Tisza mente idegenforgalmi régiót, amely Szabadka város mellett Palicsfürdő és a szerbiai Felső-Tisza

3. ábra A Vajdaság idegenforgalmi területeinek vázlatos áttekintése

Fig. 3. Tourist regions in Voivodina Autonomous Province

Forrás: Просторни план Републике Србије, 2021–2025

mentét (Magyarkanizsa) foglalja magában, valamint Zombort és a Felső-Duna mente régiót, Újvidék és a Fruška gora térségét, illetve a vajdasági Tisza mente középső szakaszát (Óbecse, Törökbecse, Titel) és a verseci idegenforgalmi területeket. Valamennyi desztináción a kulturális tematikus útvonalak, a nautikus turizmus, az ökoturizmus és a rendezvényturizmus dominál.

A Vajdaság AT Regionális Területrendezési Terve 2011 a területi különbségek csökkentésének lehetőségét, a rurális területek pozícióinak erősítését, a természeti erőforrások, a táj és a környezet fenntartható hasznosítását emeli ki, de „...az idegenforgalom tekintetében a fenntartható idegenforgalmat szorgalmazza, amely a turizmus és a környezet- és természetvédelem kapcsolatára alapozva a kulturális és természeti örökség védelmét és adekvát hasznosítását hivatott megvalósítani”. A turizmus fejlesztése érdekében hangsúlyozza a

komplementer gazdasági ágazatok kapcsolatának fontosságát, illetve a vajdasági turizmus felismerhető imázsának elérését fogalmazza meg.

Más idegenforgalmi fejlesztési dokumentumok a befektetési prioritásokra fókuszálva kiemelik, hogy a szabadidős tevékenységek turisztikai termékeinek kínálatát a Tisza mentén koncepciónálisan szükséges harmonizálni a Vajdaság AT idegenforgalmi fejlesztésével. Az idegenforgalmi termékek rendszerének áttekintése a tiszai turizmus alapját, kínálatát képezi, amelyek a folyó, a vízpart, a part menti városok és falvak, valamint speciális érdeklődés igényei köré csoportosulnak (TIMS 2010).

A vajdasági községek fejlesztési stratégiáinak idegenforgalmi vonatkozásai¹⁵ jól tükrözik a helyi sajátosságok súlyát és jelentőségét a régió nem urbanus területeinek idegenforgalma szempontjából.

Ezen stratégiák idegenforgalmi fejezetei lényegesen különböznek egymástól a helyi idegenforgalmi vonzerő feltárása, hozzáférhetőségük, promóciójuk és marketingjük tekintetében. Többségüknél túlsúlyban van az általános fejlesztési igények megfogalmazása, mint például a községi turisztikai alap létrehozása, a helyi idegenforgalom fejlesztése, idegenforgalmi községi adatbázis létrehozása, valamint helyi attrakív turistacsomagok kialakítása és együttműködés szorgalmazása a helyi szervezetekkel, önkormányzattal stb.

Egy-egy település vagy község a helyi sajátosságai alapján kíván vonzerőt kialakítani és helyi márkát fejleszteni, például a zentai csatából (Zenta) vagy a fürdővárosi jellegből (Magyarkanizsa), esetleg a vízi sportokból (Óbecse). A községek nagy része hajlandó más községek turisztaszervezeteivel való együttműködésre, emellett igény van az idegenforgalmi szakemberekre, azok képzésére is.

A Vajdasági Magyar Közösséget Érintő Idegenforgalom Fejlesztési Stratégiája 2018–2022 olyan fejlesztések megfogalmazását tartalmazza, amelyek elősegítik a vajdasági magyar közösség kulturális értékeinek fenntartható idegenforgalmi hasznosítását, az idegenforgalmi vonzerő fejlesztésének és elérhetőségének előkészítését és azoknak az országos és tartományi idegenforgalmi fejlesztésekkel való harmonizálását úgy, hogy az az anyaországi és Kárpát-medencei turizmussal történő összekapcsolás révén hozzájáruljon többek között a Magyarországról érkező vendégforgalom növeléséhez is. Valamennyi prioritás elsősorban a gyógy-, fürdő-, orvosi, spa- és wellnessturizmus szolgáltatásainak komplex fejlesztését, a vízparti rekreációs turizmust (Duna, Tisza, Duna–Tisza–Duna-csatorna) célozza meg. A Stratégia célkitűzésének megfelelően a Prosperitási Alapítvány¹⁶ a támogatásain keresztül 141 idegenforgalmi fejlesztést támogatott összesen 637 millió dinár (RSD) összegben (5. táblázat).

5. táblázat: Magyarország Kormánya által támogatott idegenforgalmi fejlesztések a Vajdaságban 2016–2022

Table 5: Tourism developments supported by the Government of Hungary in Vojvodina 2016–2022

Kiírás	Támogatott projektek (db)	Megítélt támogatás (RSD)	Projekt összköltsége (RSD)
Turisztikai támogatás	24	42 882 849,47	60 287 637,92
Turizmus NGO	33	34 360 059,00	44 380 828,08
Kezdő turisztikai vállalkozók támogatása	55	53 369 001,20	57 929 383,06

¹⁵ Az elemzés Magyarkanizsa, Törökkanizsa, Csóka, Zenta, Ada, Nagybecskerek, Óbecse, Törökbecse és Titel, valamint Duna menti, Versec környéki, szerémségi, Szabadka környéki községeket, Fehértemplom, Bács és Palánka község 2020-ig tervezett fejlesztési stratégiáit öleli fel.

¹⁶ A Vajdasági Magyar Közösségek Terület- és Gazdaságfejlesztési Stratégiájának és A Vajdasági Magyar Közösséget Érintő Idegenforgalom Fejlesztési Stratégiájának Magyarország Kormánya által támogatott megvalósítását kezelő intézmény: a Prosperitási Alapítvány.

Meglévő turisztikai vállalkozások szálláskapacitásának fejlesztése	15	17 558 809,00	23 331 958,44
Idegenvezetői képzés megvásárlásának támogatása	4	167 862,28	167 862,28
T-04/2019-III	9	399 898 203,31	999 745 513,14
T-05/2019-III	1	89 120 244,98	223 249 915,41
Összesen	141	637 357 029,24	1 409 093 098,33

Forrás: A Prosperitati Alapítvány adatbázisa, 2016–2022

A Vajdaság AT Kormánya a Tartományi Gazdasági és Idegenforgalmi Titkárságon keresztül 2021-ben 70 idegenforgalommal foglalkozó céget összesen 125 millió dinárral támogatott. 2022-ben 107 cég kapott 185 millió dináros támogatást, 2023-ban pedig 145 céget támogatott a kormány összesen 314 millió dináros összeggel.

Az EU szomszédságpolitikájának idegenforgalmi vonatkozásai a Vajdaság vidékfejlesztésében

Az IPA CBC¹⁷ (2007–2013 és 2014–2020) idegenforgalmat érintő támogatásai nagymértékben hozzájárultak a határregiókban egyrészt a kétoldalú nyitottság, valamint az EU regionális és szomszédságpolitikájának következményeként a turizmus valamennyi formájának dinamikus fejlődéséhez. Az IPA keretében a határon átnyúló, idegenforgalmat érintő nyertes projektek (6. táblázat) érzékeltetik, hogy a kulturális rendezvénysorozatok fenntarthatóságuk hiányában sok esetben visszafogottabb sikert jelentenek, viszont azok példáján új, bilaterális rendezvénysorozatok születhettek.

Ezek a rendezvénykapcsolatok, amelyek infrastrukturális fejlesztéssel is járnak, ma már teljesen virtualizálják a korábban fennálló nyelvi korlátokat, így a térség a multietnikus kultúrájára épülő idegenforgalomból is profitálni tud.

6. táblázat: Az IPA HU–SER,¹⁸ CRO–SER,¹⁹ RO–SER²⁰ CBC-programok által támogatott idegenforgalmi projektek szerkezete a Vajdaságban (2014–2020)

Table 6: The structure of tourism projects supported by the IPA HU–SER, CRO–SER, RO–SER CBC (2014–2020) program regarding the rural development of Vojvodina

IPA-programok	Összes	Turizmus	Ebből vidéki turizmus ²¹	Vidéki turizmus projektösszeg
HU–SER	117	28	24	9 300 399
RO–SER	21	5	2	1 060 485
CRO–SER	39	11	6	2 291 436
SRB–IH	6	0	0	
Összesen	182	41	32	11591635

Forrás: HU–SER IPA, RO–SER IPA, CRO–SER IPA, SRB–BIH IPA (2014–2020)

¹⁷ Az EU-val határos, előcsatlakozási státuszban levő államokba allokált határon átnyúló együttműködést támogató forrás: *Instrument for Pre-Accession Assistance – Cross Border Cooperation*.

¹⁸ *Instrument for Pre-Accession Assistance – Cross Border Cooperation, Hungary–Serbia*.

¹⁹ *Instrument for Pre-Accession Assistance – Cross Border Cooperation, Croatia–Serbia*.

²⁰ *Instrument for Pre-Accession Assistance – Cross Border Cooperation, Romania–Serbia*.

²¹ A vidéki turizmus kategóriához sorolható projektek kiválasztása a tematikának és a vidéki jellegnek megfelelően szubjektív megítélés szerint történt.

Az IPA CBC-programok által támogatott idegenforgalmi prioritás keretéhez tartozó projektek túlnyomórészt a vidék kulturális örökségeinek megtekintésére, a kulturális rendezvényekre, a gasztro- és ökokorekreációs turizmus formáira, azok tevékenységi körének bővítésére, hatékonyságuk növelésére vonatkoztak. Mivel ezek többnyire soft projektek, a megvalósításuk nem ütközött nehézségekbe, fenntarthatóságuk nyomon követhető.

Az EU SEE (2007–2013) program keretében támogatott nagyregionális tiszai idegenforgalmat érintő projekt – *Tisa Catchment Area Development* (TICAD) – alapcélja a Tisza-medence területén mind az öt ország (Ukrajna, Magyarország, Szlovákia, Románia, Szerbia) helyi, regionális, nemzeti hatósági szerveinek, tervező- és kutatóintézeteinek széles körű transznacionális együttműködése volt.

A vidéket érintő idegenforgalmi fejlesztések további irányvonalai

Ezek a fejlesztési irányvonalak elsőként a 2023-ban elfogadott *Vajdaság AT Fejlesztési Terve 2023–2030* és a *Vajdaság AT Idegenforgalmi Terve 2023–2025* dokumentumokban kerülnek megfogalmazásra. A Vajdasági AT Fejlesztési Terve a fejlesztési irányvonalak keretében csupán általánosan körvonalazza a főbb idegenforgalmi infrastrukturális fejlesztéseket és kínálatot, míg a 2023–2025-ös időszakra vonatkozó idegenforgalmi terv a *hozzáférhető és zöld turisztikai infrastruktúrák fejlesztését, a fenntartható turisztikai kínálat (termék) létrehozásának és népszerűsítésének támogatását* nevezi meg stratégiai irányynak. Az okosturizmus koncepciójának kialakítását a humán erőforrás-menedzsment és a turizmus keretében való digitalizálás témakörében fogalmazza meg.

A turizmus fenntartható fejlesztésének megtervezéséhez szükség van az ún. alulról felfelé irányuló megközelítésre, a különböző hierarchikus szinteken: hely, helyi desztináció, régió, nemzeti és nemzetközi szinten történő alárendeltségi folyamaton keresztül. Ugyanakkor számos ügynökség, intézmény, szervezet összefogásával, eltérő céllal és érdeklődéssel, lehetőleg külső tanácsadók bevonásával valósuljon meg.

A desztináció turizmusfejlesztése tervezésének egyik legfontosabb feladata a helyi szereplők különböző érdekei közötti egyensúly megteremtése, vagyis olyan stratégiák megfogalmazása, amelyek minden érdekelt fél, elsősorban a helyi közösség jövedelmét biztosítják. Különösen a következő szempontokat kell hangsúlyozni:

- Kommunikációs csatornák a helyi közösség és a turisztikai szektor között;
- Természeti és kulturális javak védelmére és kezelésére szolgáló bevételek előteremtése;
- A helyi közösség bevonása a döntéshozatalba és a turisztikai tevékenységekbe;
- A résztvevők közötti együttműködés terjedelmének és sikerének értékelése.

A fenntartható turizmusfejlesztés tervezésének folyamatában pozitív attitűdöt kell kialakítani a környezettel és a turisztikai erőforrásokkal szemben. Az eljárás lehetővé teszi a turizmus, a közlekedés és a kommunális infrastruktúra egységes, harmonikus egésszé formálását. Ebben az összefüggésben a figyelmet az olyan kérdésekre kell összpontosítani, mint:

- Hogyan lehet növelni a turizusból származó bevételeket? (A kiemelt termékekre fókuszálás, marketingrendszer kialakítása, a Vajdasági Idegenforgalmi Szervezet átalakítása és a költségvetés növelése, a marketingre és értékesítésre vonatkozó alap- és felsőfokú tudásszint emelése.)
- Hogyan lehet nagyobb befektetést eszközölni a turizmusban? (Magánberuházások környezetének megteremtése – állami szféra, fejlesztő cégek és desztinációmenedzsmenttel foglalkozó szervezetek támogatása, vendéglátóipari szálláshely-szolgáltatások támogatott igénybevételére szóló utalványok –, magánberuházások közvetlen ösztönzése, mintakoncessziók, korszerű modellek alkalmazásának szabályozási kerete, ingatlankezelés a turizmusban, a fiskális szállodafejlesztési politika ösztönzése, az utazásszervezők és fuvarozók ösztönzése külföldi turisták behozatalára, nemzetközi kongresszusok és rendezvények szervezésének ösztönzése.)

- Hogyan lehet növelni a menedzsment kapacitását? (Nemzetközi kongresszusok és rendezvények szervezésének ösztönzése, a Vajdaság turizmusának szervezeti fejlesztése, humán erőforrás, új technológiák és üzletiintelligencia-rendszerek fejlesztése, minőség-ellenőrzés.)

A fejlesztések következtében várható forgatókönyvek 2023–2025 között

A Vajdaságba érkező turisták számának előrejelzése szerint a 2023–2025-ös időszakban nem várható kifejezetten jelentős növekedés. A 2022-es bázisév alapján 2025-ig a turisták számának csupán 2%-os belföldi és 3%-os külföldi átlagos évi növekedésével lehet számolni. Ebben az időszakban a belföldi turisták számának növekedése azok megnövekedett önbizalmának és a környezetváltásnak, az új élmények iránti érdeklődésnek tulajdonítható, illetve Szerbia nemzetközi imázsjavulásával hozható összefüggésbe a külföldi turisták számának növekedése a vizsgált időszakban.

Az előrejelzések mérsékelt forgatókönyve alapján a kereskedelmi szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák számának növekedése a belföldi turisták esetében is átlagosan szintén 2%, a külföldiek esetében 3% lenne, míg az ambiciózus forgatókönyv előrejelzése alapján ez az érték a belföldi turistáknál 5%, a külföldi turistáknál pedig 6%. (Nacrt Programa razvoja turizma, 2023–2025).

Alapvető turisztikai trendek

Az UNWTO szerint a turisták számának növekedésére vonatkozó prognosztizált változások felismerése és hasznosítása esetén nagy esély kínálkozik a turisztikai ágazatban dúló verseny megnyerésére (UNWTO 2020).

A vidéki turisták a minőségi és érintetlen környezetet, a békét, a csendet, olykor a magányt, valamint a vendéglátó kedvességét és a vele való különleges kapcsolatot keresik, amit az agroturizmus mint a falusi turizmus alapterméke biztosíthat (Cawley–Desmond 2007).

A falusi turizmus fejlesztésének jövőbeli iránya a nem kellően kialakított desztinációk lehetőségeinek kiaknázása mellett minden bizonnyal a modern technológia alkalmazása.

A Vajdaság turisztikai piacán a „jövő vendégeiért” zajló marketingharc során már nem az árak, szálláshelyek, infrastruktúra, forgalom és a létesítmények játszanak főszerepet, hanem a turisták érzelmei, pozitív élményei. A turisták teljes megelégedettsége érdekében kiemelt figyelmet kell fordítani az akadálymentes és zöld turisztikai infrastruktúra fejlesztésére, a fenntartható turisztikai kínálat kialakítására és népszerűsítésére, az okosturizmus koncepciójának kialakítására, a népszerűsítési mód új irányzataira és a foglalások, új típusú szállások kialakítására.

Az intelligens turizmus, amely az információs és kommunikációs technológiákkal működik, a turisztikai élmények javításában, az erőforrás-gazdálkodás hatékonyságában, a desztináció/város versenyképességének maximalizálásában jelenik meg, a fenntartható szempontok előtérbe helyezésével.

Okosdesztináció az, amely nemcsak a turistákat, hanem a környék lakóit is szem előtt tartja, figyelembe véve a Vajdaság többnyelvűségét, kulturális sajátosságait és a turisztikai tervezés egyéb szempontjait (Nacrt Programa razvoja turizma, 2023–2025).

A turisták viselkedésében és szokásaiban bekövetkező változások megkövetelik a felhasználók megfelelő szegmentálását, és ennek megfelelően a turisztikai és vendéglátói szolgáltatások és termékek piacának szegmentálását, figyelembe véve a nemet, életkort, családi állapotot, motivációt és a turisták minden más fontos szegmentációját, valamint a hazai kínálat folyamatos igazításának igényét.

A promóció és foglalás területén új kommunikációs és promóciós eszközök kerültek kifejlesztésre, amelyek az e-marketing technológiáján alapulnak a fogyasztókkal való

kommunikáció terén, és erőteljesen növelik a marketingtevékenység hatékonyságát (sharing economy és virtuális ágazatközi platform, online elosztó hálózat).

A szálláshelyek területén a desztináció hitelességéhez igazodó átalakulást átélő nagy nemzetközi szállodalánccal szemben nálunk is megjelennek a kis családi szálláshelyek, amelyek lehetővé teszik vendégeik tartózkodásának és nyaralásának megszervezését, kielégítik a saját választás, valamint a modern turisták egyre kifejezettebb, természetel és helyi kultúrával való kapcsolattartási igényét (Nacrt Programa razvoja turizma, 2023–2025).

A „glamping – elbűvölő kemping” erős növekedési tendenciát mutat. Ma a glampingkínálat egy része, amely minőségileg megfelel a piac legigényesebb szegmense elvárásainak, a turisztikai kínálat legmagasabb árkategóriájába tartozik. Az a tény, hogy a glamping nem igényel nagy beruházásokat, különösen vonzó. Fontos megérteni a modern turista igényeit, és olyan inspiráló környezetet teremteni a számára, amely lehetőséget ad arra, hogy a lehető legközvetlenebbül megismerje őt. Vajdaságban az első lépéseket Karlócán tették meg, ahol 2021-ben megkezdte működését a Lala Vineyard glamping resort komplexum, az első ilyen jellegű Szerbiában. Az elbűvölő kempingezés (glamping) a modern szállodaiipar egyik leggyorsabban növekvő trendje nemcsak Európában, hanem az egész világon. A természetben eltöltött nyaralást képviseli egy kivételes természeti szépségben bővelkedő desztinációban, eredeti szállásegységekben, amelyek a legigényesebb turisták számára is alkalmasak.

A turisták motivációiban és elvárásaiban új trendek az intenzív vakáció, valami új kipróbálásának vágya, helyiként élni, a legfontosabb mobil (múzeumok, könyvtárak, archívumok, galériák), immobil (régészeti lelőhelyek, történelmi városmagok, védett kulturális és történelmi értékek, nemzeti vonatkozású építészeti emlékek, erődítmények) és szellemi (Szent György-nap – Đurđevdan; skanzen) kulturális örökség megélése a cél. Emellett kiemelt fontosságú a csoportos látogatások számának növelése a jelentős ünnepekre és eseményekre, rövid városlátogatások, wellnesslátogatások, gasztronómiai rendezvények és különféle kulturális rendezvények szervezése, valamint fesztiválok, amelyek a helyi és nemzeti specialitások kínálatán túlmenően a turisták szórakozással, szabadidős és aktív pihenéssel kapcsolatos elvárásainak is megfelelnek (Nacrt Programa razvoja turizma, 2023–2025). Ezen idegenforgalmi kínálatok megteremtésére a Vajdaság vidéki turizmusában további alapos és körültekintő, innovatív szervezésre, a helyi adottságokat generáló szervezetek és a turistaszervezetek, valamint a szállásadók munkájának folyamatos harmonizálására van szükség.

Összegzés

A vidék turizmusának fenntartható fejlesztése (Szerbiában) a Vajdaságban alulról építkező, összehangolt megközelítést igényel a fejlesztések különböző szintjein, a helyi desztinációtól a regionális és országos szinteken keresztül a nemzetközi szintekig. Ugyanakkor a vidéki turizmus fejlesztése számos ügynökség, intézmény és szervezet összefogása, különböző érdekcsoportok közötti együttműködés kialakítása révén valósulhat meg, ami pozitív gazdasági hatásokat eredményezne a helyi gazdaságban is, ezáltal ösztönözné a helyi lakosság foglalkoztatását az életszínvonal emelkedése és a vidéki térségek fejlődése érdekében (Podovac et al. 2021). Ez az együttműködés külső tanácsadók bevonásával javasolt.

A siker garanciájaként a programozás folyamán az egyes ellenőrzési szintek felelősségének meghatározására van szükség, csakúgy, mint a kötelezettségek és felelősségek végrehajtására vonatkozó eljárások bevezetésére. A desztináció tervezésének és fejlesztésének egyik legfontosabb feladata a helyi szereplők különböző érdekei közötti egyensúly megteremtése, vagyis olyan stratégia megfogalmazása, amely minden érdekelt fél számára közel egyformán vonzó, és a helyi közösségek számára egyaránt profitot biztosít.

Ahhoz, hogy a vidéki turizmus marketingláthatóságot érjen el az európai piacon, egyértelműen meg kell fogalmazni a marketingmix alapvető eszközeit (egy szabványosított termék, amely a környezetből származó termékekhez képest diverzifikálható lenne az adott éghajlatra jellemző termékekkel, alacsony árak, megfelelő disztribúció és integrált marketingkommunikáció, azaz

promóció), a nemzeti jogszabályok támogatásával, valamint a helyi közösségek és turisztikai szervezetek bevonásával a falusi turizmus népszerűsítésébe (Borović et al. 2022).

A turisták és a vendégéjszakák számának éves növekedésével párhuzamosan a vendéglátók viselkedésében és motivációikban jelentős változások következhetnek be, amire azonban minden bizonnyal hatással lehetnek olyan nem várt rendkívüli események, változások is, mint a klímaváltozás, természeti katasztrófák, pandémiák, a természeti erőforrások csökkenése és szűkössége, háború (orosz–ukrán háború) vagy más politikai változások tovaryűrűző hatásai.

A hosszú távú tervezés érdekében szükséges a vidéki turizmus résztvevőinek bevonása olyan kutatásokba, vizsgálódásokba, amelyek a kínálati és a keresleti oldal igényeit egyaránt elemzik, csakúgy, mint a turisták igényeit, preferenciáit és elvárásait a vidéki termékekkel szemben, emellett a jövőbeni kutatások irányuljanak a falusi turizmus kínálatát gazdagító kiegészítő termékek összekapcsolásának lehetőségeire is (vallási, fürdő-, vadász-, hegyvidéki turizmus integrálása) (Podovac et al. 2021).

Mindazoknak, akik képesek lesznek felismerni és kihasználni ezeket a változásokat, nagy esélyük lesz a nyerni ebben a turisztikai versenyben. A „jövő turistáiért” és desztinációért folytatott versenyben már nem az árak, szálláshelyek, infrastruktúra, forgalom és a létesítmények játszanak főszerepet, hanem a turisták érzelmi és pozitív élményei.

A turisták viselkedésében és szokásaiban bekövetkező változások megkövetelik a felhasználók megfelelő szegmentálását, és ennek megfelelően a turisztikai és vendéglátói szolgáltatások és termékek piacának szegmentálását, figyelembe véve a nemet, életkort, családi állapotot, motivációt és a turisták minden más fontos szegmentációját, valamint a hazai kínálat folyamatos alkalmazkodásának igényét is.

Irodalomjegyzék

- BOROVIC, S. – STOJANOVIĆ, K. – CVIJANOVIĆ, D. (2022): *The future of rural tourism in the Republic of Serbia*. Beograd, Ekonomika poljoprivrede, 925–938. https://pdfs.semanticscholar.org/0ef5/c3ca82f1582ea799df47e1e8b7136a940a33.pdf?_gl=1*1oc4ul17*_ga*MjA1NDE2NjQyOS4xNjgzNjA2NjA0*_ga_H7P4ZT52H5*MTY4NzgxMzMyMi40LjEuMTY4NzgxMzMi4wLjA [accessed Jun 26 2023].
- CAWLEY, M. – DESMOND, A. G. (2007): Integrated Rural tourism: Concepts and Practice. *Annals of Tourism Research*, 35. (2.), 316–337. [accessed Jun 26 2023].
- CVIJANOVIĆ, D. – MIHAILOVIĆ, V. – VUKOTIĆ, S. (2016): *Marketing and consulting in the function of tourism development in Serbia*. Institute for Agricultural Economics, Belgrade, 851–868.
- DÁVID L. (2010): A Turizmus ökológiai szempontú fejlesztésének lehetőségei és területei. *Tájökológiai Lapok* 8 (1): 47–56. [accessed Jun 26 2023].
- IBĂNESCU, B. C. – STOLERIU, O. M. – IAȚU, C. A. (2018): The impact of tourism on Sustainable development of rural areas: Evidence of Romania. *SUSTAINABILITY*, 10. (10.), 3529. <https://doi.org/10.3390/su10103529> [accessed Jun 26 2023].
- GAŠIĆ, M. – MADŽGALJ, J. – IVANOVIĆ, V. – PERIĆ, G. (2015): Uticaj ruralnog turizma na lokalni ekonomski razvoj. *Ecologica*, Vol. 22, No 77. 32–36. https://www.researchgate.net/publication/301691493_Uticaj_ruralnog_turizma_na_lokalni_ekonomski_razvoj [accessed Jan 15 2023].
- KOVÁCS, E. V. (2020): Turizmus, mint a vidéki térségek kitörési lehetősége (Tourism as an Outbreak Possibility for Rural Regions). *Economica*, XI. új évf. 1–2. sz. 43–48. https://www.researchgate.net/publication/349791361_A_TURIZMUS_MINT_A_VIDEK_I_TERSEGEK_KITORESI_LEHETOSEGE [accessed Feb 14 2023].
- OECD 1994 - *Creating rural indicators for shaping territorial policy*. Paris, OECD, 1994, 93. p.
- PODOVAC, M. – DRPIĆ, D. – LOPATNY, M. L. (2021): Strategic development of rural tourism of the republic of Serbia. *Conference Proceeding PILC 2021: LEADERSHIP AFTER COVID-19*, 145–157.

- MARTINOVIĆ, M. – RATKAJ, I. (2015): Sustainable Rural Development in Serbia: Towards a Quantitative Typology of Rural Areas. *Carpathian Journal of Earth and Environmental Sciences*, Vol. 10, No 2, 37–48.
- MEZEI, K. – TROJÁN, Sz. – LIPCSEINÉ TAKÁCS, N. (2018): The grass is always greener on the other side, or else. Austria through the eyes of European rural developers. *Deturope*, Vol. 10, No. 3. 199–213.
- SZÖLLŐSI, L. – SZÜCS, I. – MOLNÁR, Sz. – LADÁNYI, K. (2014): A helyi kézműves termék-előállítás és -forgalmazás során felmerülő együttműködés lehetőségei egyes kiemelt turisztikai vonzerővel rendelkező erdélyi településeken. *Journal of Central European Green Innovation*, Vol. 2, No. 3. 111–134.
- TOURISM DEVELOPMENT STRATEGY OF THE REPUBLIC OF SERBIA FOR THE PERIOD FROM 2016 TO 2025, Government of the Republic of Serbia Ministry of Trade, Tourism and Telecommunications, Belgrade, 2016. <https://arhiva.mtt.gov.rs/download/3/STRATEGIJA%20RAZVOJA%20TURIZMA%20RS%20%202016-2025.pdf> [accessed June 01. 2023].
- TICAD – Tisa Catchment Area Development <https://keep.eu/projects/592/Tisa-Catchment-Area-Developme-EN/> [accessed May 20. 2023].
- PROSPERITATI ALAPÍTVÁNY ADATBÁZISA, 2016–2022, Prosperitati Alapítvány, Szabadka, 2023.
- RZS1 - REPUBLIČKI ZAVOD ZA STATISTIKU. REGIJE (Köztársasági Statisztikai Hivatal, Régiók), 2020.
- RZS2 - REPUBLIČKI ZAVOD ZA STATISTIKU, STATISTIČKI GODIŠNJAK (Köztársasági Statisztikai Hivatal, Statisztikai Évkönyv), 2021. Beograd, RZS, 2022.
- UNWTO RECOMMENDATIONS ON TOURISM AND RURAL DEVELOPMENT (2020): A Guide to Making Tourism an Effective Tool for Rural Development Madrid, <https://www.e-unwto.org/> <https://10.18111/9789284422173> [accessed May 14 2023].
- ПРОСТОРНИ ПЛАН РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ 2021–2035 (Szerbia Köztársaság Területrendezési Terve, 2021–2035), Република Србија, Министарство Грађевинарства, Саобраћаја и Инфраструктуре, Београд, 2020. [http://www.skgo.org/storage/app/media/uploaded files/Prostorni%20plan%20Republike%20Srbije.pdf](http://www.skgo.org/storage/app/media/uploaded/files/Prostorni%20plan%20Republike%20Srbije.pdf) [accessed August 10 2023].
- PLAN RAZVOJA VOJVODINE, 2023–2030 (Vajdaság AT Fejlesztési Terve, 2023–2030) <https://www.planrazvojaapv.rs> [accessed June 08 2023].
- REGIONALNI PROSTORNI PLAN AP VOJVODINE DO 2020 (Vajdaság AT Regionális Területrendezési Terve 2020) <https://www.ekourbapv.vojvodina.gov.rs/wp-content/uploads/2018/08/PRR-APV-PREDLOG-PLANAI.pdf> [accessed August 10 2023].
- VAJDASÁGI MAGYAR KÖZÖSSÉGET ÉRINTŐ IDEGENFORGALOM FEJLESZTÉS STRATÉGIÁJA 2018–2020, Prosperitati Alapítvány, Szabadka. https://www.prosperitati.rs/sites/default/files/a_vajdasagi_magyar_kozosseget_erinto_idegenforgalom_fejlesztési_strategiaja_7.7.pdf [accessed June 08 2023].
- NACRT PROGRAMA RAZVOJA TURIZMA 2023–2025 (Vajdaság AT Turizmusfejlesztési Program 2023-2025 - Draft változat) <https://spriv.vojvodina.gov.rs/wp-content/uploads/2021/11/Program-razvoja-turizma-APV-2023-2025-nacrt.pdf> (accessed August 10 2023)
- IQS-EDU – <https://www.iqs.edu/en/tourism-rural-development> [accessed August 6. 2023].
- HU–SER IPA – <http://www.interreg-ipa-husrb.com> [accessed May 14 2023].
- RO–SER IPA – <https://www.romania-serbia.net> [accessed May 14 2023].
- CRO–SER IPA – <https://interreg-croatia-serbia.eu/2014> [accessed May 14 2023].
- SRB–BIH IPA – <https://srb-bih.org/en/> [accessed May 14 2023].